

İSMAYİL HACİYEV

AMEA-nın həqiqi üzvü, AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri
ismayil_haciyev@yahoo.com
Azərbaycan

ATROPATENA DÖVLƏTİ VƏ NAXÇIVAN

Açar sözlər: Atropatena, Atropat, Naxçıvan, satrap, ellin dövlətləri, Parfiya, Arsakilər

Azərbaycanın tarixi torpaqlarında baş verən siyasi proseslər nəticəsində e.ə. IV əsrdə onun şimalındakı ərazidə Albaniya, cənubunda isə Atropatena dövləti meydana gəldi. Azərbaycanın cənubunda dövlətçilik ənənələrinin e.ə. III minillikdən genişlənməsi və Naxçıvanın cənub ərazidəki siyasi qurumlarla siyasi münasibətləri onu burada cərəyan edən hadisələrlə sıx əlaqələndirmişdir. Bunun nəticəsi idi ki, Atropatena dövləti meydana gəldikdə Naxçıvan onun tərkibinə daxil olmuşdur. T.e.d. H.Həsənova görə, Atropatena dövləti e.ə. VII əsrdə, Albaniya dövləti isə e.ə. I əsrdə yaranıb: "Albaniya dövlətinin yarandığı ərazi e.ə. 612-ci ildən e.ə. II-I əsrlərə qədər Atropatena / Adorbayqan adlanan dövlətin tərkib hissəsi olub. Alban çarlığı kimlərin Qamir dövləti və skiflərin Aşquz çarlığının hüquqi varisi sayılır" [1; 16].

Albaniya dövlətindən fərqli olaraq, Atropatena dövlətinin mənbəşünaslığı və tarixşünaslığı elə də geniş deyil. Bu sahədəki tədqiqatlar içərisində İqrar Əliyevin rus dilində nəşr edilmiş "Atropatena tarixinin qerki" və Abdulla Fazilinin "Atropatena e.ə. IV-c. VIII əsri" kitablarını qeyd etmək olar. Birinci kitab xronologiyadan e.ə. IV-c. I əsrlərini, ikinci kitab isə adından göründüyü kimi e.ə. IV-c. VII əsrlərini əhatə edir [2; 18]. İqrar Əliyevin monoqrafiyası tarixşünaslıqda ətraflı təhlil edilmiş və müsbət qiymətləndirilmişdir [19]. F.Əliyeva antik Azərbaycanın mədəniyyətinə həsr etdiyi kitabında Midiya Atropatenası və Qafqaz Albaniyasının mədəniyyətini birlikdə araşdırmışdır [17]. Atropatena tarixinə yeddi cildlik Azərbaycan

can tarixində də xeyli yer ayrılmışdır. Əsasən İqrar Əliyevin müəllifi olduğu həmin hissələrdə Atropatena tarixi ümumiləşdirilmiş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Ə.Sumbatzadə "Atropatena tarixi" məqaləsində dövlətin yaranması və fəaliyyətindən bəhs etmişdir [15]. Naxçıvanın Atropatena dövrü tarixi üçcildlik Naxçıvan tarixinin birinci cildində ümumiləşdirilmişdir. Bu hissə əsas etibarilə arxeoloji materiallar əsasında yazılmışdır [14, s. 92-95]. Son illərdə t.ü.e.d. H.Həsənovun Atropatena ilə əlaqədar apardığı tədqiqatlar ciddi maraq doğurur [16].

Sovet dövrü tarixi tədqiqatlarda Atropatena ilə Naxçıvanın əlaqələrindən bəhs edərkən qeyd edirlər ki, Naxçıvan Atropatenanın yox, Albaniyanın tərkibində olmuşdur. Lakin müstəqillik dövrü tarixi tədqiqatlarda, xüsusilə V.Əliyev, V.Baxşəliyev, H.Həsənov, S.Qaşqay, R.Məlikov, B.Tuncay və b. tədqiqatçıların araşdırmalarında tarixin müasir mərhələlərində (məs. e.ə. III-I əsrlərdə) Naxçıvanın Atropatenanın tərkibində olduğunu əsaslandırmışlar. Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının xüsusi cildində verilmiş xəritədə (səh. 174) Naxçıvan Atropatenanın tərkibində göstərilmişdir.

Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra dünya tarixində ellinizm adlanan dövr başlayır. Bu dövr xronoloji cəhətdən e. 30-cu illərinədək davam edir. Naxçıvanın Atropatena dövrü tarixinin, eyni zamanda, ellinizm kontekstində nəzərdən keçirilməsi onun ellin dövrü dövlətləri sistemində mövqeyi kimi vacib problemi ortaya çıxarır.

görmə, onun kökündə 2700 il bundan əvvəl dövlətimizi yaradan sarkordinin valilik titulu olan "Arpat" və yaxud "Orbay" durur" [1].

Atropatena dövləti ellin dövlətləri sisteminə mühüm yer tuturdu. Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra yaranan dövlətlərdən biri Selevkilər dövləti (e.ə. 312-64-cü illər). Roma tərəfindən dağıdılmışdır) idi. Ornot çayı üzərindəki Antioxiya onun mərkəzi şəhəri idi. E.ə. IV əsrdə I Selevk Şərqi Atropatenanın sərhədlərinə qədər irəliləmişdi. Atropatena dövləti I Selevkin varislərinə ciddi müqavimət göstərirdi. Bundan əlavə, Atropatena çarı Artabazan e.ə. III əsrin 20-ci illərində öz ərazisini genişləndirdi. Onun vaxtında ərazi Xəzər dənizindən Kiçik Asiyaya qədər uzanırdı. Selevkilər dövləti sonralar parçalanmış, onun tərkibindən Parfiya (e.ə. 250-e. 224-cü illər). Sasanilər tərəfindən dağıdılmışdır) və Yunan-Baktriya dövləti (e.ə. 250-e. 125-ci illər) ayrılmışdır. Az bir müddət ərzində parfiyalılar mövqelərini xeyli möhkəmləndirməyə nail olmuş, asılı ölkələrdə Parfiya Arşakilorinin kiçik qolları hakimiyyətə gəlmişdir. Bu zaman dövrün siyasi hadisələrində əsas faktorlardan biri də Roma imperiyası idi.

Atropatena dövləti siyasi sistemində görə monarxiya idi. Burada e.ə. IV-cü. I əsrin əvvəllərində dövlətin banisi Atropatdan sonra, Atropatilər sülaləsindən olan Artabazan, Mitridat (Mehradad), Dara (Daryus), I Ariabazan və I Artavard hökmranlıq etmişdir. Atropatenanın yay paytaxtı Qazaxı, qış paytaxtı isə Vera adlı qüdrətli qala olmuşdu. Atropatena dövlətində öz dili olan Atropaten xalqı formalaşmışdır.

Atropatilər sülaləsindən sonra Arşakilorin kiçik qolu hakimiyyətə gəlmiş Vanon, III Artabazan, IV Artaban (Küdarz), Küdarz Horavda Vanon, II Pakor, II, III, IV Valagez, V Artaban və V Valagez hökmranlıq etmişdir [1, s. 144]. Atropatenanın dövlət həyatında mühüm rol malik olan orduşu var idi. Strabonun yazdığına görə, bu ölkə hərbi qüvvə baxımından kifayət qədər böyükdür. Belə ki, o Apollonidin dediyinə görə, (döyüşə), 10000 atlı və 40000 piyada çıxara bilər [5, s. 24]. Atropatena inkişaf etmiş pul dövriyyəsinə malik idi [18, s. 115].

Atropatena tarixinin e.ə. I əsrin əvvəllərində olan tarixi haqqında məlumatlar azdır, lakin Atropat dövründən sonra dövlətin həyatına dair mənbələrin məlumatının nisbətən genişlə-

ndiyi e.ə. I əsrin ikinci yarısı-e. 30-cu illərinə aid tarixi hadisələr, xüsusilə xarici siyasi həyata dair faktlar onun bölgədə ciddi rol malik olduğunu göstərir. Bu dövrün əsas məzmununu Parfiya və Şərqi nüfuzu gətirdikə möhkəmlənən Roma arasında mübarizə təşkil edirdi. Atropatena Antoninin məşhur "Parfiya ekspedisiyası" zamanı (e.ə. 38-ci il) Parfiya ilə bir cəbhədə çıxış etmiş, müttəfiqlər qalib gəlmişdir [18, s. 90-97]. Bu qələbə müttəfiqləri daha da birləşdirmək əvəzinə, tezliklə onlar arasında düşmənçiliyə səbəb oldu. Parfiya Atropatenanın ərazisini ələ keçirmək fikrinə düşdü. Vəziyyəti belə görən Atropatena hökmdarı Artavazd Roma ilə yaxınlaşmağa başlayır. Hadisələrin sonrakı gedişi dramatik və siyasi dinamikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Atropatena hökmdarı nəhayət, romalıların köməkliyi ilə Ermənistanda hakimiyyətə (e.ə. I əsr) nail ola bilər.

Məlumdur ki, e.ə. 321-ci ildə Atropatena dövləti meydana gələnə Naxçıvan onun hüddurlarına daxil olmuşdu. Lakin son tədqiqatlar Atropatenanın e.ə. 321-ci ildə deyil, e.ə. 612-ci ildə yarandığı fikrinə irəliləyir. Bu ideyanın müəllifi t.ü.f.d. Həsən Həsənovdur. O bildirir ki, Atropatena ölkəsinin adı müasir "Azərbaycan" anlayışının fonetik versiyasıdır: "İndiyə kimi elminizdə Atropatena dövlətinin Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra e.ə. 321-ci ildə yarandığı bildirilir. Əslində Atropatena e.ə. IV əsrdə yaradılmayıb, e.ə. 321-ci ildə sadəcə olaraq onun müstəqilliyi bərpa olunub. Roma tarixçisi Ammian Marsellin (IV əsr) və "Karkide Bet Selox" adlı Suriya xronikası (V əsr) görə, e.ə. 612-ci ildə Aşşur imperiyasının süqutu nəticəsində Atropatena (Adorbayqan) adlı dövlət yaranıb" [16]. E.ə. 189-cu ildə yaranan Ermənistan çarlığının (Ermənistan çarlığı Van gölünün qərb sahillərində yaranmışdır – İ.H.) Artaksii və Zariadri təqribən e.ə. II əsrin 70-60-cı illərində Strabonun məlumatına görə, "müdərilərdən (atropatenalırlardan – İ.H.) Kaspiana, Favnitida və Basoropedanı (sonrakı Vaspurakan – Van gölü ilə Urmiya gölü arasında) ərazidə yerləşən vilayət) tutub almışlar [13, s. 56]. Lakin az sonra Artaşesin (Artaksinin) qoşunun da güclü üsyan baş vermiş və e.ə. 160-cı ildə Artaşes öldürülmüşdür. Bu hadisədən sonra Ermənistan tərəfindən zəbt edilmiş torpaqlar Atropatenaya və başqa dövlətlərə qaytarılmışdır.

Ermənilərin Atropatena hökmdarlarına qarşı çıxışları Roma-Atropatena qüvvələri tərəfindən yatırılmışdır. Ermənistanda Parfiyaya meylin güclənməsi və Roma əleyhinə çıxışlarla əlaqədar olaraq e.ə. 20-ci ildə romalılar bu ölkəyə qoşun yeridirdilər. Onlar əvvəlcə atropatenalı Artrobazdı, sonra isə II Ariobarzanı Ermənistan çarını elan etdilər. Mənbələrdə bu hadisədən bəhs edildikən göstərilir ki, Ermənistanda qayda yaratmaq üçün Qay Sezar oraya göndərildi. Ermənilərin razılığı ilə o, əslən midiyalı olan Ariobarzanı onlara çar təyin etdi [13, s. 57]. Atropatena şahı II Ariobarzanın Ermənistan üzərində hökmranlığı eramızın ikinci ilində davam etdi.

Eramızın I əsrində Romada baş verən siyasi hadisələr nəticəsində onların mövqelərinin zəifləməsi, Atropatenaya da mənfi təsir göstərir. Eramızın 20-ci illərində Atropatilərin mövqeyinin zəifləməsi o dərəcəyə çatır ki, bu sülalənin hakimiyyətinə son qoyulur. Hakimiyyəti Partiya Arşakilorinin kiçik qoluna keçir [18, s. 103-104]. Yeni sülalə sasanilərə (e. III əsr) Atropatenanı idarə edir.

Qeyd etmək ki, son illərə qədər Azərbaycan tarixşünaslığında möhkəmlənmiş fikrə görə, guya Atropatena Arazdan cənubda mövcud olmuşdur. Əslində, bu kökündən yanlış fikirdir. Məsələn burasındadır ki, Polibinin yazdığına görə, Atropatenanın bir hissəsi Fazisdan (Gürcüstan) tapraklı Rioni çayı) yuxarıda Pont (Qara dəniz) dənizinə, digər hissəsi isə Qırkan (Xəzər) dənizinə qədər uzanırdı: "...Bu sonuncu (Atropatena şahı Artabazan) bütün hökmdarlar içərisində ən diqqətli və ən müdrik hesab edilirdi, atropatenalılar və qonşu xalqlar üzərində hökm edirdi... Qərar qəbul edildikdən sonra ordu dağılır aşaraq Artabazanın Midyanın qonşuluğunda yerləşən, oranda oturdakı dağlarla ayrılan, Fasiadan yuxarıda yerləşən hissəsi Pont üzərində yüksələn, digər hissəsi isə Qırkan dənizinə qədər uzanan ölkəsinə soxuldu. Bu ölkənin sərhədləri içərisində döyüşkən və özünü at və müharibədə lazım olan digər şeylərlə təmin edən xalq yaşayıb. Bu şəhlik hələ farsların dövründə mövcud idi və İsgəndərin dövründə o diqqətdən kənarda qalmışdı" [7].

Atropatenanın Arazdan cənubda olmasına dair fikirlər həm də siyasi məqsədlərlə bağlıdır. Burada əsas məqsəd növbə ilə Qarabağı, ardın-

ca isə bütün Kür-Araz ovalığını türklərdən təmizləyərək ermənilərə hədiyyə etmək idi. Mədam ki, Atropatena, yəni Azərbaycan Arazdan cənubda yerləşmişdir və antik müəlliflər Araz çayının Erməniyə (Ermənistan) ilə Atropatena (Azərbaycan) arasında sərhəd olduğunu, Albaniyanın isə Kürdən şimalda yerləşdiyini və Kür-Araz ovalığının yalnız III-IV əsrlərdən etibarən Albaniyanın tərkibinə keçdiyini söyləmişlər, deməli, o dövrə qədər Kür-Araz ovalığının "Ermənistan" olduğu və ərazilərdə guya ermənilərin yaşadığı heç bir şübhə oymayacaq.

Son illərdə Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar qeyd olunan fikrin tamamilə əsassız olduğunu təsdiq etmişdir. Naxçıvan ərazisindən əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin Atropatena dövlətinin ərazisindən əldə edilən müvafiq nümunələrlə müqayisəsi təsdiq edir ki, Naxçıvan bu dövlətin tərkibində olmuşdur. V.Əliyev yazır ki, "Əhəmənilər monarxiyası Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən süquta yetirildikdən (e.ə. IV əsrdə) sonra, Naxçıvan yeni yeni əmələ gələn Atropatena (Kiçik Midiya) dövlətinin tərkibində qaldı. Naxçıvan ərazisi e.ə. III-I əsrlərdə Atropatena dövlətinin tərkibində olmuşdur" [9, s. 37]. Naxçıvan tarixinin birinci cildində qeyd edilir ki, "Oğlanqala şəhərindən əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri Atropatena dövləti üçün xarakterik olmaqla Naxçıvanın Atropatenanın tərkib hissəsi olduğunu təsdiq edir" [14, s. 95]. Naxçıvan şəhərində, Xaraba Gilanda, Oğlanqalada və bir çox kənd tipli yaşayış yerlərində Atropatena mədəniyyətinə aid abidələr, eləcə də Makedoniyalı İsgəndərin adına kəsilmiş gümüş sikkələr-draxma və tetradraxmalar aşkara çıxarılmışdır [9, s. 37-38].

Atropatena dövründə Naxçıvan bölgəsi də digər bölgələr kimi dövlətin həyatında mühüm rol oynamış, lakin Naxçıvanın təbii-geoqrafı şərait və siyasi nüfuzu dövlət həyatında xüsusi önəm daşımışdır. Bu məsələyə diqqət cəlb edən tədqiqatçı qeyd edir ki, "Azərbaycan xalqının qədim təşəkkül tarixində Atropatena dövrü çox mühüm bir mərhələ olmuşdur. Naxçıvan bu dövlətin əsas əyalətlərindən, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycandanın iki mühüm iqtisadi regionu – Urmiya ilə Naxçıvanın yaxınlığı, əlaqələri daha da möh-

kəmlənmişdir... Naxçıvan və Qazaka (Atropatena)nın paytaxtı – I.H.) şəhərləri Makedoniyalı İsgəndərə tabe olan Yaxın Şərq şəhərləri ilə gəni iqtisadi-mədəni əlaqə yaratmışdılar” [9, s. 37].

Naxçıvan Atropatena dövlətinin siyasi tarixinin ən mühüm hadisələrində də fəal iştirak etmişdir. Oğlanqaladan eramızın əvvəlinə aid əldə edilmiş tapıntılar romalıların yuxarıda təsvir etdiyimiz yürüşləri zamanı Naxçıvanın bu prosesdəki yerini müəyyən etməyə imkan verir. Oğlanqalının ikinci dövrünə aid yerli adama məxsus iki qulplu küp qəbirə aşkar edilmiş tapıntılar bu fikri təsdiq edir. Bu tapıntılar Naxçıvanın Atropatena dövlətinin siyasi-iqtisadi həyatındakı rolunu aydın şəkildə ifadə edir. Arxeoloji qazıntıları zamanı qəbirdən dörd gümüş sikkə tapılmışdır. Sikkələrin üz tərəfində Roma imperatoru Oktavian Avqustun portreti var idi. Ətrafında “CAESAR AVGVSTVS DIVI F PATRIS PATRIAE” sözləri verilmişdir. Sikkənin arxa tərəfində isə öndən arxasında nizələr olan qalxana bəyikliyini vəziyyətə Sezar Qayus və Lusiusun təsviri vardır. Onun ətrafında isə “VGVSTI F COS DESIG PRINC IVVENT, CL CAESARES” yazılmışdır. Tədqiqatçının fikrinə görə, “sikkələrin üçü numizmatik araşdırmalardan yaxşı məlumdur və ehtimal ki, e.ə. 2-ci il və bizim eramızın 12-ci ilində kəsilmişdir. Digər hissələr isə daha kiçik diapozona malik olub e.ə. 2-ci il, bizim eramızın 4-cü ili ilə tarixlənir” [14, s. 94-95]. Şahbuz rayonunun Ağbulaq kəndində aşkar olunan küp qəbirdən tapılmış Arşaki (Parfiya) hökmdarı I Qotarza aid mis sikkə və Naxçıvan yaxınlığındakı Urud (Arşaki) hökmdarı Orodun adını əks etdirir toponimi isə Parfiya ilə olan əlaqələri əks etdirir [14, s. 95].

Naxçıvanın Atropatenanın digər bölgələrindən fərqli xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, o eyni zamanda Azərbaycanın şimalında baş verən hadisələrin də təsirinə məruz qalıb, şimaldan olan hücumların qarşısında dayanmaqla, dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə köməklik göstərirdi. Azərbaycan tarixindən məlumdur ki, “Albaniyanın və bitişik vilayətlərin ərazisinə şimaldan köçəri tayfaların girməsi eramızın hüddündə və ilk orta əsrlərdə xüsusi-əlaçlıdır. Yazılı qaynaqlar və arxeoloji məlumatlar bu zaman Albaniya ərazisinə sarmat-massaget-əla tayfalarının soxulduğunu sübut

edir. I əsrin son sülüsündə Mingəçevir zonasında yeni qəbir tipləri və dəfn adətləri meydana gəlir. Burada ölümləri küplərdə dəfn etmək adəti qalmaqlla bərabər, katakombə qəbirləri, deformasiya olunmuş kəllələrə təsadüf olunur ki, bu da alanlara xas olan etnik əlamətlərdir” [6, s. 430]. Naxçıvanda aparılan arxeoloji qazıntıları zamanı bu tayfaların Naxçıvana da hücumunu təsdiq edən materiallar aşkar edilmişdir. Kəngərli rayonunun Böyükdüz kəndi yaxınlığında daş qutu qəbirlər sarmat-əla yürüşləri ilə bağlanılır. Bu fikir Bığonək (Şahbuz) və Göynük (Babək) kəndlərindən aşkar edilmiş tapıntılara da aid edilir. Sarmat-əlaqların içərişinə peçeneq və digər tayfalar da olmuşdur. Toponimik tədqiqatlar Bığonək kəndinin adının peçeneqlərlə əlaqəli olduğunu bildirir [14, s. 95-96].

Eramızın I əsrində Azərbaycan dövlətləri olan Atropatena və Albaniyanın siyasi həyatında mühüm dəyişiklik baş vermişdir. Həm Atropatena, həm də Albaniyada hakim sülalələr dəyişmişdir. Atropatena və Albaniyada yerli sülalələr Partiya Arşakilərinin kiçik qolları əvəz etmişdi. Bu Partiya dövlətinin siyasi idarəetmə xətti ilə bağlı idi. Parfiyalılar yerli dövlətləri mərkəzi hakimiyyətə tabe etməkdən daha çox, burada siyasi idarəetməni hakim Arşakilərin kiçik qollarına verməyi üstün tuturdular.

Azərbaycanda (Atropatena və Albaniya dövlətləri) Arşakilərin hakimiyyəti dövründə (I-III əsrlər) Naxçıvan Sünik vilayətinə daxil idi. F.Məmmədovun yazdığına görə, görünür ki, Sünik alban qəbilələrinin ilk birləşməsinə daxil olmayıb. Sünik siyasi cəhətdən müəyyən dövrlərdə (Ermənistanın 387-ci ildə bölüşdürülməsindən sonra) ya Albaniyadan, ya da Atropatena asılı olur, bəzi zamanlarda isə müstəqil olurdu [20, s. 159].

Beləliklə, aydın olur ki, Naxçıvan Azərbaycanın qədim dövlətlərinin tərkibində olmuş, onlarla müəyyən münasibət və əlaqələr qura bilmişdir. Naxçıvan eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində xüsusi mərhələ olan Atropatena dövlətinin həyatında mühüm yer tutmuş, onun tarixinin bütün dövrlərini özündə əks etdirmiş, bu dövlət üçün həm canbən, həm də şimaldan olan yadelli hücumlarının qarşısının alınmasında fəal iştirak etmiş, onun xarici iqtisadi əlaqələrində, mədəniyyətinin inkişafında vacib rolə malik olmuşdur. Arşakilər döv-

runda da Naxçıvan siyasi hadisələrdə fəal iştirak etmiş və Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində də mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abasov C. “Azərbaycan adlı dövlət eramızdan əvvəl VII əsrdə yaranıb”. Tarix İnstitutunda Atropatena / Azərbaycan dövlətinin yaranma tarixi geniş müzakirə olunub. “525-ci qəzet”, 2019, 10 yanvar.
2. Abdulla Fazili. Atropatena e.ə. IV-e.VII əsri. Bakı: Elm, 1992, 216 s.
3. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. “Azərbaycan” cildi. Bakı: AMEA Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.
4. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1970-ci illərə qədər. Bakı: Azərbaycan, 1996, 872 s.
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
6. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c., Bakı: Elm, 1992, 216 s.
7. Bəxtiyar Tuncay. Erməni “tarixçiləri”inə cavab və ya Azərbaycan (Atropatena) dövlətinin tarixi coğrafiyası və etnik tərkibi barədə bir neçə söz. Olaylar, 2009, 18 noyabr.
8. Əliyev H. Tariximizin dərin qatları: Atropatena və Hun məşhurlarına dair mülahizələr. “525-ci qəzet”, 2019, 27 dekabr.
9. Əliyev V. Naxçıvan Azərbaycan tarixi diyarıdır. Bakı: XXI-YNE, 2002, 320 s.
10. Qədim Azərbaycan dövlətləri. “Kommunist” qəz., 1989, 18 iyul.

Summary

İsmayil Hacıyev

ATROPATENA STATE AND NAKHCHIVAN

In the article on the basis of the historical facts and the first sources the author speaks about the staying of Nakhchivan under the rule of Atropatena state after the empire of the Achaemenids declined, continuing of this situation till the III-I centuries B.C., activity of Atropat the creator of Atropatena state, the territories of Atropatena state, it was not only surrounding the territories of the South Azerbaijan but also some areas of North Azerbaijan, especially Nakhchivan.

Result of the investigation it was determined that during the activity of Atropatena state Nakhchivan region played an important role in his life, also Nakhchivan was one of the main province, economic and cultural center of this state. There exist a close economic-cultural relations with the

11. Quluzadə M. Azərbaycanın dövlətçilik tarixi. Bakı: Mürəcim, 2016, 264 s.

12. Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, 140 s.

13. Malikov R. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə (yazılı mənbələr əsasında) // Naxçıvan: İlk şəhər və Duzdağ (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, 2013, s. 55-60.

14. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, birinci cild. Naxçıvan: Ədəmi NPB, 2013, 452 s.

15. Sumbatzadə Ə. Atropatena tarixi. Azərbaycan EA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası). Bakı, 1978, № 3, s. 51-72.

16. Tarixçi səfir: Azərbaycan adlı dövlət e.ə. 612-ci ildə yaranıb. “İki sahil” qəz., 2019, 10 yanvar.

17. Алиев Ф. Культура античного Азербайджана – Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в.н.э.). Баку, 2007, 162 с.

18. Алиев И. Очерки истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.

19. Дацмаев М.А. Рец. на: Играр Алиев. Очерки истории Атропатены. Баку, 1989, 160 с. – Вестник древней истории, 1992, № 1; Меликов Р. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI – IV вв. до н.э.). Баку, 2003, с. 34-37.

20. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. – VIII в.н.э.). Баку: Элм, 1986, 284 с.

Nearest East cities and Nakhchivan. Nakhchivan prevented the attacks to Atropatena from North and played a historical role strengthening the statehood.

Keywords: Atropatena, Atropat, Nakhchivan, satrap, ellin states, Parfiya, Arshakilar

Резюме

Исмаил Гаджиев

ГОСУДАРСТВО АТРОПАТЕНА И НАХЧЫВАН

В статье на основе исторических фактов и первичных источников обосновывается существование Нахчывана в составе государства Атропатена после распада монархии Ахеменидов, что длилось до III-I тысячелетий до н.э., о деятельности основоположника государства Атропатена – Атропата, о территории государства Атропатена, о вхождении в его состав не только территории Южного Азербайджана, а также части территорий Северного Азербайджана, особенно Нахчывана.

В результате исследования выявлено, что во все время деятельности Нахчыванская область играла важную роль в жизни государства Атропатена, Нахчыван был одним из главных провинций, экономическим и культурным центром этого государства, был важным звеном в торговле с городами Ближнего Востока, а также в предотвращении набегов с севера, в целом сыграл историческую роль в укреплении государственности.

Ключевые слова: Атропатена, Атропат, Нахчыван, сатрап, Эллинические государства, Парфия, Аршакиды

UOT 94(479.24)

MAİS ƏMRAHOV

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Mədəniyyət tarixi şöbəsinin müdürü, Azərbaycan emrahov48@mail.ru

1941-1945-Cİ İLLƏR MÜHƏRİBƏSİNDƏ FAŞİZM ÜZƏRİNDƏ QƏLƏBƏDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ ROLU

Açar sözlər: Faşizm, İkinci Dünya müharibəsi, səfərbərlik, milli diviziyalar, hərbi əməliyyatlar, arxa cəbhənin köməyi, Böyük qələbə

Giriş. „Müharibə acı tər və qan... yolunu gözləyən və gəlib çıxmasından, hə“ və „yox“ xəbərini gətirən məktublar, sağ qalmaq üçün öldürmək, məhv olmuş dinc həyat, yaralanmış bioqrafiyalar, həyata keçirilməyən ümidlər, həyat yoldaşı olmayan gəlinlər deməkdir“ (1, s.77). Müharibənin tarixi yurdundan-yuvasından dirdərgin salınmış millətlərin faciəli həyat tarixidir. Soyqökünə „vətən xaini“ damğası vurulmuş, Vətən həsrəti ilə qorubildikdə yaşayan və dünyasını dəyişən, nəşinin vətəninə dəfninə icazə verilməyən minlərlə insanın niskilli tarixidir.

İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində qazanılmış qələbənin həqiqi yaradıcısı və qəhrəmanı xalqdır. Bu xalqların içərisində Azərbaycan xalqı şərafətli yerlərdən birini tutur. Azərbaycan xalqı öz keçmişi, xüsusi ilə müharibədəki iştirakı dövrü ilə fəxr edir.

Azərbaycan SSR müharibə ərzində. Stalin milli siyasətinin nəticələri. 1941-1945-ci illər müharibəsinin başlanmasından xeyli əvvəl SSRİ-də müharibəyə hazırlıqla əlaqədar hərbi sənayeni gücləndirmək məqsədilə mühüm tədbirlər planlaşdırılmışdı. SSRİ-də xalq təsərrüfatının inkişafına dair III beşillik planında da (1938-1942-ci illər) istehsal sahələrində, o cümlədən hərbi sənaye sahəsində məsuliyyətin artırılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu səbəbdən də, ölkənin müdafiəsi üçün 1939-cu ildə müdafiə xərclərinə 34,5 milyard rubl, 1940-cı ildə 56,9 milyard rubl, 1941-ci ildə 83 milyard rubl və yaxud bütün büdcənin 43,4 faizi həcmində vəsait ayrılması planlaşdırılmışdı. (30, s.64)

Ordunun təkmilləşdirilməsi aparılırdı. 1940-cı ildə yaradılan mexanikləşdirilmiş korpusa tank və motorlaşdırılmış diviziyalar daxil

edilmişdi. İri hava desant hərbi hissələri, hava hücumundan müdafiə hissələri, hərbi hava qüvvələri birləşmələri yaradılırdı. (2, s.2)

Müharibə ərzində müxtəlif ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə 19 hərbi akademiyada, 10 mülki institutların hərbi fakültələrində, 7 ali-hərbi dəniz məktəbində hərbi kadrların hazırlanması təşkil olunmuşdu. (2, s.2)

1939-cu il avqustun 2-də Azərbaycan K(b)P MK bürosu elmiyyatda olan siyasi heyətə rus dilinin öyrədilməsi məsələsinə müzakirə etdi. Rus dilinin öyrədilməsinə diqqətin artırılmasının bir səbəbi də, ÜİK(b)P və SSRİ XKS-nin 1938-ci il 7 mart qərarına əsasən milli hərbi hissələrin ləğv edilməsi və bütün milli respublikaların və dairələrin ösgeçlərinin ümumi əsaslarla, bütün xalqlarla bərabər hüquqda həqiqi hərbi xidmətə çağırılmağa başlanması oldu. Çünki bəzi xalqlar (özbək, türkmen, buryat, monqol, qırğız, Şimali Qafqaz xalqlarının bəzilərinin nümayəndələri) bütünlüklə orduda xidmətə çağırılmamış və dövlət müdafiəsi işində iştirak etməmişdilər.

Ölkənin iqtisadi potensialının artırılmasında xalq təsərrüfatı üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması mühüm əhəmiyyətə malik idi. SSRİ miqyasında hərbi gücü artırmaq məqsədilə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1940-cı il oktyabrın 2-də „SSRİ dövlət əmək ehtiyatları haqqında“ fərman verdi. Fərmana görə fabrikkə-zavod və damıyol məktəblərində ildə 800 mindən bir milyondakı ixtisaslı fəhlələr hazırlanması planlaşdırılırdı.

1940-cı il oktyabrın 3-də Azərbaycan K(b)P MK SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanını həyata keçirmək məqsədilə məsələ müzakirə etdi. 1941-1945-ci illə müharibəsi